

QUAN LA MEMÒRIA ENS INTERPEL·LA

JOAN-JOSEP PUJADAS

JORDI MORERAS

DAFITS-URV

Decididament, la memòria ha esdevingut en les darreres dècades un destacat subjecte d'interès per a l'antropologia. Només fa falta observar el nombre de simposis que han abordat aquesta qüestió en les conferències bianuals de l'European Association of Social Anthropology, així com també en els congressos que celebra la Federación de Asociaciones de Antropología del Estado Español (en especial, el que es va celebrar a Lleó l'any 2011 amb el lema «Lugares, tiempos, memorias»). Com es pot explicar aquesta focalització sobre les memòries socials, que planteja un veritable «gir memorial» (Jelin-Vinyes, 2021) en les ciències humanes i socials? Des d'una perspectiva crítica, l'antropologia formula diversos arguments en relació a aquest creixent interès. Es discuteix la banalització en l'ús d'aquest terme, que s'acaba confonent amb el de cultura, en tant que quelcom que imperativament ha de ser transmès: «la memòria esdevé a poc a poc tot allò que es transmet a través de les generacions, tot allò que s'emmagatzema en la cultura, “gairebé indistingible” del mateix concepte de cultura» (Berliner, 2015: 203). D'altres autors qüestionen la forçada me-

tàfora psicològica i neurològica, que imagina la memòria col·lectiva com si fos una extensió de les memòries individuals, sense tenir en compte les dinàmiques socials que condicionen unes i altres (Kansteiner, 2002). Les societats, els pobles, els col·lectius no tenen la capacitat per recordar: «la consciència i la memòria només poden ser realitzades per un individu que actua, és conscient i recorda. De la mateixa manera que una nació no pot menjar ni ballar, tampoc pot parlar ni recordar. Recordar és un acte mental i, per tant, és absoluta i completament personal» (Funkenstein, 1989: 6).

Aquests apunts discordants en relació amb l'efervescència memorialista en la qual estem instal·lats expressen una voluntat de repensar l'aproximació a l'anàlisi de les memòries com a subjecte social, tot formulant una potent crítica a obres clàssiques inspiradores per aquest camp d'estudi, en relació a la imprudent extensió semàntica que expressen obres tan influents com *How Institutions Think*, de Mary Douglas, o *How Societies Remember*, de Paul Connerton. Però aquesta mirada crítica no proclama la renúncia a l'estudi de les memòries socials. Ans al contrari: es proposa i es reclama que la seva anàlisi ha de formar part del projecte antropològic, com una de les vies principals per tal de comprendre la continuïtat de les societats. Kingman, en el seu text, tot comentant l'obra de dos clàssics com Benjamin i Arguedas, aposta per un abordatge de la memòria que vagi més enllà dels plantejaments objectivistes, i que incorpori gèneres com la poesia, les tradicions populars o aquella mirada baudeleriana del *flâneur*.

Perquè parlar de memòria suposa parlar de transmissió, i perquè aquesta ens condueix a parlar d'identitat, de poder i de permanència del passat en el present. I si bé és cert que només els individus poden fer memòria, recordar experiències passades i generar autoconsciència, no ho són menys els intents formals per tal de constituir una «memòria col·lectiva», un relat concret del passat que es presenta en el present. El poder i les seves instàncies sempre dedicaran molts esforços a bastir una memòria institucionalitzada, fent bona la premissa orwelliana. La formulació i fixació d'aquesta «memòria» esdevé un exercici més del poder, que no només implica la selecció del que cal recordar, sinó que també inclou silencis i absències que afavoreixen el progressiu oblit dels fets passats. Els artefactes que desplega el poder per estandarditzar la memòria col·

lectiva no poden evitar l'emergència de lectures alternatives del passat, que volen situar altres actors socials i que reformulen el relat oficial. Decididament, la memòria serà sempre un subjecte en permanent disputa (Jelin, 2017: 20). El text de Ferrándiz profunditza en l'aproximació de l'antropologia als estudis de la memòria dins del context de les anomenades «polítiques de la memòria».

Les traumàtiques situacions viscudes durant el segle xx han condicionat que les nostres societats es trobin davant un *deure de memòria*, en el sentit a què es referia Primo Levi, i que ha estat formulat com a obligació moral de les societats en relació amb el seu passat. Això converteix el record en quelcom imperatiu, com a virtut pública proposada des de les nostres institucions socials i polítiques, com a cita ineludible en totes aquelles cerimònies de reivindicació de la identitat col·lectiva, en què s'ha d'evitar l'oblit i no caure en la derrota de la consciència social.

Més enllà d'aquest deure moral, sembla evident que el nostre és un temps condicionat pel record. I per mantenir sempre el record viu, les nostres societats es doten d'espais habilitats per a la pràctica de la remembrança del temps passat, tot dedicant museus, organitzant exposicions o obrint arxius en els quals es pugui contenir la memòria que és categoritzada com a «nostra». De les dificultats inherents a la conservació i museïtzació de la memòria, especialment quan aquesta presenta aspectes incòmodes, se'n ocupa el text de Roigé.

Deia Díaz Viana (2010: 78) que «memòria i oblit depenen del lloc que volem que ocupin les persones, els fets i les coses en la nostra relació amb el temps, o de l'espai que pretenem ocupar nosaltres mateixos davant de la història». La memòria és, en definitiva, una de les fonts per nodrir les identitats personals i col·lectives. Però no ignorem que, de la mateixa manera que existeixen *lieux de mémoire* (segons la coneguda expressió de l'historiador francès Pierre Nora), també podem trobar *lieux d'oubli*, com recordava un altre historiador, Tony Judt, quan, per exemple, parlava dels manuals escolars que obliden referir-se a períodes històrics concrets (com els processos de colonització), establint «regnes de l'oblit —o, més aviat, regnes de la ignorància, ja que a penes no queda res per oblidar» (citat per Connerton, 2009: 3). Un exemple paradigmàtic de la disputa

sobre la memòria passada (i sobre els monuments que figuren en l'espai públic) és l'espanyol en relació a la Guerra Civil i a la dictadura franquista, de la qual s'ocupa el text d'Andreu.

Tant si es tracta de pensar les raons d'aquest deure de recordar, com de la urgència que ens provoca la nostra relació amb el passat (ja sigui fonamentat en les experiències individuals com en les collectives), l'antropologia és convidada a aproximar-se críticament a la manera com la memòria social es presenta en termes de conservació cultural i continuïtat social. L'aportació de J. Garcia mostra com la memòria pot esdevenir una estratègia cultural per garantir la cohesió social i la supervivència del grup en contextos d'escassetat: la memòria mítica i ritual del xiximai.

Si la memòria ens ajuda a pensar en la pervivència de les nostres pràctiques i institucions (Berliner, 2015: 205), i en la manera en què s'activen les pertinences socials (Halbwachs, 1997), és que estem parlant en termes de reproducció i continuïtat que, com és ben sabut, no són processos ni automàtics ni lineals, sinó que es troben travessats per ordres definits en clau de poder, que acaben establint memòries hegemòniques o subordinades. Perquè recuperar la memòria implica prendre consciència de com històricament han estat relegats collectius diversos, que havien jugat un paper clarament subaltern en el relat oficial sobre el passat. Són els articles d'Aixelà i Moral els que recuperen les memòries colonials al nord del Marroc i les memòries obreres de la Transició política a Espanya, respectivament.

Entenent la memòria (com també ho és la transmissió) com a fruit d'un procés de selecció, no només cal interessar-se per allò que se selecciona, sinó també pel que acaba essent descartat. No sols per identificar allò que és fixat i destacat, sinó també per reconèixer allò que no es valida com a memorable, allò que és mereixedor de ser oblidat. Tots els llibres en què es parla de memòria incorporen uns annexos invisibles de tot allò que ha estat obviat i oblidat. Per tant, és important comprendre el paper que juga l'oblit no només dins d'una perspectiva mnemònica individual (O'Keane, 2021), sinó també colectiva (Lahoz, 2022), per facilitar que es passi pàgina respecte a situacions traumàtiques recents, com argumenta Moreras en el seu text.

La recuperació de les memòries i les biografies personals sovint ha estat considerada com un procediment «auxiliar o substitut de la història pitjor coneguda» (Díaz Viana, 2013: 23), com una forma de completar o, en les seves interpretacions més radicals, posar en qüestió el relat memorial oficial. L'oralitat, seguint amb l'argument de Díaz Viana, constitueix una font de «fiabilitat renovada i renovadora» (*ibid.*). L'estudi dels relats biogràfics i de les històries orals ha estat un dels trets distintius de la producció científica del Departament d'Antropologia, Filosofia i Treball Social de la Universitat Rovira i Virgili (Romaní, 1983; Comas d'Argemir *et alii*, 1990; Pujadas, 1992 i 2000; Prat, 2000 i Prat (ed.), 2004). Però la mirada centrada en les biografies personals no ha estat simplement l'adopció d'una nova font de dades empíriques, en complement amb la tasca etnogràfica, sinó una innovadora visió per «estudiar a través d'aquests [relats] determinats problemes» (Pujadas, 2000: 132). Estudiar les memòries a partir dels relats personals és interrogar-se sobre els procediments de la transmissió, de com les normes socials es traspassen a través de les generacions i s'interioritzen en les persones. És aquest l'enfocament del text signat per Olasso i Pujadas.

Malgrat que els espais de record que són institucionalitzats en la nostra societat segueixen insistint en els objectes com a eix argumental principal, hom no pot negar que aquests tenen molt menys potència per perpetuar la memòria que les experiències personals. Com suggeria Connerton (2011), els actes i experiències que perduren són aquells que han estat incorporats en els cossos de les persones, mitjançant els rituals i el comportament social normatiu. La memòria inscriu en els cossos el que explica, com presenta Goestchel en el seu text, fet que suposa a les dones equatorianes l'exercici dels seus drets sexuals i reproductius, després de la condemna moral i judicial sobre l'avortament.

En definitiva, els textos recollits en aquest número temàtic d'*Arxiu d'Etnografia de Catalunya* ofereixen una suggestiva mirada coral al voltant de les memòries socials, un àmbit que ens segueix interpel·lant com a societat.

Bibliografia citada

- BERLINER, David (2015). «The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology», a *Anthropological Quarterly*, vol. 78 (1): 197-211.
- COMAS D'ARGEMIR, Dolors *et alii* (1990). *Vides de dona. Treball, família i sociabilitat entre les dones de classes populars. 1900-1960*. Barcelona: Serveis de Cultura Popular-Editorial Alta Fulla.
- CONNERTON, Paul (2009). *How Modernity Forgets*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CONNERTON, Paul (2011). *The Spirit of Mourning. History, Memory and the Body*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DÍAZ VIANA, Luis (2010). «Relatos no textuales sobre la identidad: discurso nacional y museos etnográficos», a *Alteridades*, 20 (40): 77-86.
- DÍAZ VIANA, Luis (2013). *Narración y memoria: anotaciones para una antropología de la catástrofe*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- FUNKENSTEIN, Amos (1989). «Collective Memory and Historical Consciousness», a *History and Memory*, vol. 1 (1): 5-26.
- HALBWACHS, Maurice (1997). *La mémoire collective*. París: Albin Michel (edició original, 1950)
- JELIN, Elizabeth (2017). *La lucha por el pasado. Cómo construimos la memoria social*. Buenos Aires: Siglo XXI.
- JELIN, Elizabeth-VINYES, Ricard (2021). *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*. España: Ned Ediciones.
- KANSTEINER, Wulf (2002). «Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies», a *History and Theory*, 41: 179-197.
- LAHOZ, Mayka (2022). *La trama de la memoria. Una filosofía del recuerdo y del olvido*. Barcelona: Tusquets.
- O'KEANE, Veronica (2021). *El bazar de la memoria. Cómo construimos los recuerdos y cómo los recuerdos nos construyen*. Madrid: Siruela.
- PRAT I CARÓS, Joan (2000). *Los sentidos de la vida. La construcción del sujeto, modelos del yo e identidad*. Barcelona: Bellaterra.

- PRAT I CARÓS, Joan (ed.) (2004). *I això és la meua vida... Relats biogràfics i societat*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura.
- PUJADAS, Joan Josep (1992). *El método biográfico. El uso de las historias de vida en ciencias sociales*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- PUJADAS, Joan Josep (2000). «El método biográfico y los géneros de la memoria», a *Revista de Antropología Social*, 9: 127-158.
- ROMANÍ, Oriol (1983). *A tumba abierta. Autobiografía de un grifota*. Barcelona: Anagrama.